

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

יד יצחק בן-צבי
הסכנו לחקר ארץ ישראל ויישובה

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

הרשות
לפיתוח ירושלים

חברת מוריה
חברה לפיתוח ירושלים בע"מ

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך י'

עורכים:

גיא ד' שטיבל, יוסף (ג'ו) עוזיאל,
קטיה ציטרין-סלברמן, עמית ראם,
יובל גדות

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי
כ"ד-כ"ה בתשרי תשע"ז, 26-27 באוקטובר 2016
ירושלים

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ
11	חפירות במרחב ירושלים בשנת תשע"ו (2015–2016)
	יוסף (ג'ו) עוזיאל, עמית ראם, עמית שדמן ואבי משיח
*6	עם הזהירות הנדרשת: ערנות וגישות במחקר ביחס לטקסטים ממקור לא ידוע ובשחזור ההיסטוריה
	הת'ר דנה דיוויס פארקר
	בדרך אל ההר
33	הר הבית: תוצאות החקירה הארכאולוגית בעשור האחרון
	יובל ברוך, רוני רייך ודבורה סנדהאוס
*15	"אולם הבונים החופשיים": טריקליניום הורדוסי מורכב עם מזרקה מפוארת ממערב להר הבית
	יוסף פטריק ושלומית וקסלר-בדולח
55	"הקדש לסלע בית אלמקדס ומסגד אלאקצא": כתובת הקדש מוסלמית מן הכפר נובא
	אסף אברהם ופרץ ראובן
	"אני עומד על החומה" – ביצורי ירושלים
73	לשאלת תיארוכם של ביצורי מעיין הגיחון
	יוהנה רגב, נחשון זנטון, יוסף (ג'ו) עוזיאל ואליזבטה בוארטו
83	החפירה החדשה ב"מגרש הרוסים" ותרומתה לחקר "החומה השלישית" והקרב על ירושלים
	רינה אבנר וכפיר ארביב
*39	ממצאים חדשים מהמאות ה"א–י"ג לאורך החומה הדרומית של העיר העתיקה בהר ציון
	שמעון גבסון, רפאל לואיס וג'יימס טיבור
	– What have the Romans ever done for us ?
	ירושלים של תקופת הנציבים
99	בניה מונומנטלית בירושלים מימי הנציב פונטיס פילטוס: מבט נומיסמטי מהרחוב המדורג
	נחשון זנטון, מורן חג'בי, מיכל הבר, יוסף (ג'ו) עוזיאל ודונלד צ' אריאל
115	חפירות בית שטראוס שברחבת הכותל: הצצה ראשונית אל תוך מבנה G
	פטר גנדלמן ואורטל כלף
128	עדות לפאר ויוקרה ברחוב המדורג בירושלים: מאסף שרידי העץ
	הלנה רוט, נחשון זנטון ודפנה לנגוט
149	עירוניות יהודית תחת שלטון רומא: הקדשתו של הקדרון לפינוי האשפה העירונית במאה הא' לסה"נ
	יובל גדות

דרך, מקום וזיכרון

- 169 הסבילים העות'מנים של ירושלים: פרויקט שיקום והחייאה
קטיה צטרין-סלברמן ואבי משיח
- *56 האדריכלות, האומנות והכרונולוגיה של הכנסייה הצלבנית בהר ציון: תגליות חדשות
בחדר הסעודה האחרונה
עמית ראם ואיליה ברקוביץ'
- 197 כנסייה ביזנטית בסמוך לבית נקופה לצד הדרך הקדומה בין יפו לירושלים
אנט נגר
- 212 הצלב במאוזולאום בחורבת הגרדי: קברי המקבים והפולחן הנוצרי של המרטירים המקבים
ליהיא חבס

פפירוס חדש ישן

- 239 'ירשלמה': תעודת משלוח מהמאה הז' לפסה"נ
שמואל אחיטוב, איתן קליין ואמיר גנור

'ירושלמה': תעודת משלוח מהמאה הז' לפסה"נ

איתן קליין ואמיר גנור
רשות העתיקות

שמואל אחיטוב
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

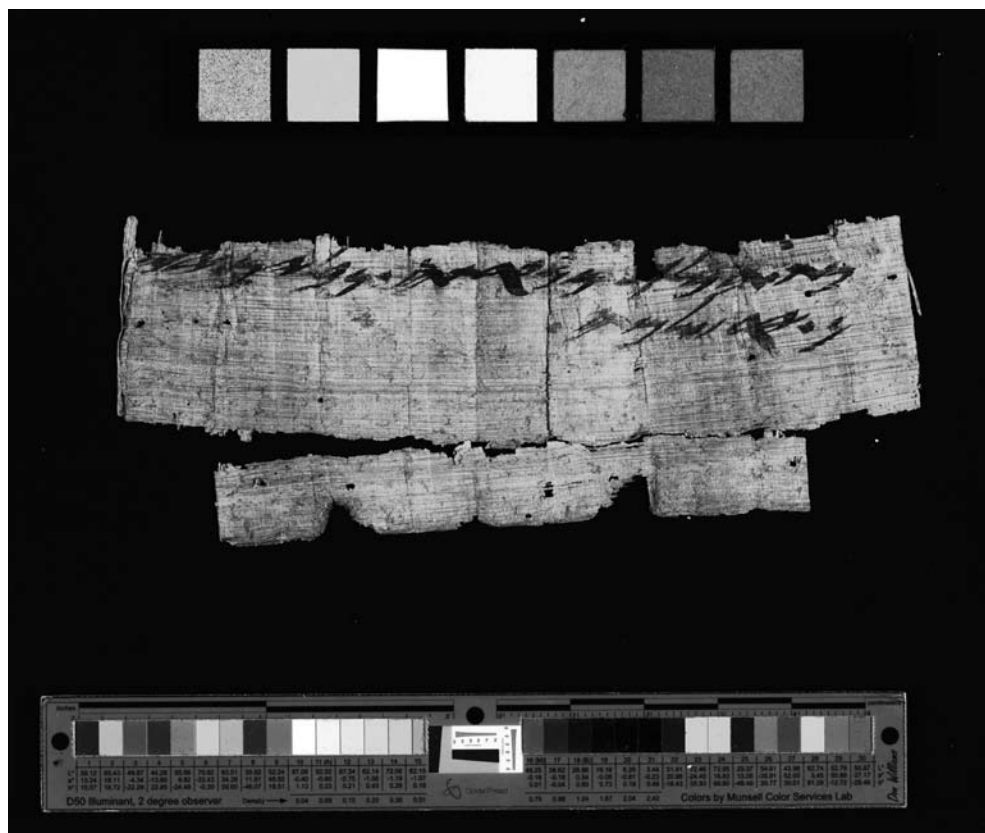
תיאור כללי

לפנינו קטע של תעודה הכתובה על גבי פפירוס ועליו רישום של משלוח יין ממקום בשם נערתה לירושלים (איורים 1-2).¹ הפפירוס נתפס על ידי היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות במהלך מבצע אכיפה מורכב שנערך כנגד חוליות שודדי עתיקות שפעלו במדבר יהודה בשנים האחרונות. לאחר תפיסת התעודה נעשו ניסיונות לאיתור המיקום המדויק בו נתגלתה התעודה ובעקבות כך אף נערכו חפירות הצלה על ידי מפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות ואנשי המרכז לחקר מערות באוניברסיטה העברית במערה במצוק הצפוני של נחל ערוגות (A-6962/2013), במערה המצויה בסמוך לגבי המים שבראש מפל נחל חבר (A-7220/2014) וב'מכלול המערות הגדול' המצוי בגדה הצפונית של נחל צאלים (A-7716/2016). לפי המידע המודיעיני המצוי כרגע בידינו מקורה של המגילה מאחת מן המערות שבמצוק הצפוני של נחל חבר. הפפירוס הגיע לידינו כשהוא כבר פרוש ובשני חלקים. החלק העיקרי כתוב וחלקו השני, הקצר יותר, חֶלֶק ופגום בקצותיו. אורכו של הקטע הכתוב 10.5-10.9 ס"מ וגובהו 2.6 ס"מ ועליו שתי שורות ברורות של כתב, כתובות בדיו שחורה בכתב קורסיב פורמלי. הגובה הממוצע של האותיות כ-0.3-0.5 ס"מ. בכמה מקומות, מעל לשורה הראשונה נראים הקצוות התחתונים של אותיות משורה נוספת שלא שרדה ומכאן ברור שהתעודה הייתה ארוכה יותר, אבל לפי אופייה לא יותר משורה או שתיים. בשתי השורות נשמר שול ימני של כ-0.6-0.7 ס"מ; השול השמאלי לא נשמר (התכווץ?) והאותיות בשורה הראשונה מגיעות

עד לקצה התעודה. בין התיבות נקודות הפרדה, כולל לאחר התיבה האחרונה. בפפירוס שמונה סדקים אנכיים המעידים על קיפולו לתשעה קטעים-קפלים אנכיים. נראה שבשלב הראשון הפפירוס קופל לאורכו, עם כיוון הסיבים, כך ששתי שורות הכתב ששרדו עד היום כוסו על ידי שורה כתובה אחרת (ראו לעיל). אבל רק המכסה החלק של הפפירוס שרד, נפרד מהפפירוס וכך הגיע לידינו. תשעת קפלי הפפירוס מתקפלים סביב עצמם, מימין לשמאל. לפי הנקב בקצה השמאלי של הפפירוס דומה שהושחל בו חוט שבעזרתו נחתמה התעודה. ייתכן שהפפירוס המקופל והחתום נקשר לאחד מנבלי היין הנזכרים בו. לפי התוכן לפנינו תעודת משלוח קצרה, ואם כן זו הפעם הראשונה שהגיעה לידינו תעודת משלוח, ועוד על גבי פפירוס, מימי בית-ראשון. השורה הראשונה כנראה קופלה פנימה (ולפיכך נשברה, נפרדה מהחלק ששרד) וכיסתה את השורה השנייה, או את שתי השורות, ששרדו. החלק החֶלֶק השלים את ה'מעטפה' וכיסה את הכתוב. השורה הראשונה נפרדה ואבדה, החלק החֶלֶק נפרד אבל נשמר.²

תיאור התעודה

דגימה מן התעודה נשלחה לבדיקה במעבדה לתיארוך פחמן 14 בניהולה של ד"ר אליזבטה בוארטו ממכון ויצמן למדע שברחובות (דגימה מס' RTD8062). התוצאות שהתקבלו קבעו את התאריך של הפפירוס בין אמצע המאה הח' ועד השליש האחרון של המאה הז' לפסה"נ, תווח המצוי בתוך Hallstatt Plateau, המקשה על תיארוך מדויק של הפריט.³ יחד-עם זאת,

1 תצלום של קטעי הפפירוס (צילום: ש' הלוי, הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, רשות העתיקות)

2 פקסימיליה של קטע הפפירוס (שרטוט: א' קליין)

הצעת קריאה ופירוש

רוב האותיות ניתנות לזיהוי בבירור. להלן הצעת הקריאה לטקסט:

מת. המלך. מנערתה. נבלים. יי
ן. ירשלמה.

מ(פלוגית בת פלוני) א
מת. הַמֶּלֶךְ. מִנְעֶרְתָּהּ. נְבָלִים. יי
ן. יְרֵשָׁלָּמָה.

מת המלך – רק שתי האותיות האחרונות של התיבה הראשונה שרדו ולפיכך קריאתה טעונה בירור מדויק. על סמך שמות המקומות הנזכרים בהמשך התעודה: נערת וירושלים (ראו להלן), ברור שהמלך הנזכר הינו אחד ממלכי יהודה. קריאתנו את האות הראשונה כמ"ם (ולא כנו"ן), למרות שהיא חסרה את השן הימנית של גג האות, מבוססת על הרוחב של גג האות, לעומת הגג הצר של הנוני"ם, והנטייה המעוגלת של הרגל לעומת רגלי הנוני"ם. לפיכך יש לדחות כל הצעה להשלמות כגון מתנת המלך, מנת המלך (שממילא תהיינה חסרות משמעות בהקשר זה) או מסכנת המלך, היינו מחסן/ מחסני המלך.

ניתן להציע כמה הצעות להשלמת הצירוף הראשון:

1. אדמת המלך – 'אדמה' מציינת במקרא קרקע

מעובדת, נחלה או מחוז מסוים מהארץ (ליונשטאם תש"י). צירוף הסמיכות 'אדמת המלך' אינו מופיע במקרא. מכל ההיקריות של 'אדמת' (סמיכות) במקרא נכון להשוות לצירוף 'אדמת הכהנים' (בר' מז, כב, כו). לפי הצעה זו מוצא של משלוח היין מאחוזות המלך בנערת (וראו הדיון להלן).

2. תרומת המלך – במקרא נתייחד המונח 'תרומה' למתנות קודש ללוויים, לכוהנים או לקודשי ה' (ראו מילגרום תשמ"ב). לפי זה יש לפרש שה- מדובר בתרומה לכוהנים מאחוזות המלך, אלא אם כן המונח 'תרומה' מכוון גם למנחה למלך,

בדיקה פליאוגרפית של הטקסט העלתה שיש לקבוע את זמנה של התעודה למחצית השנייה של מאה ז' לפסה"נ בקירוב, קביעה העולה בקנה אחד עם תוצאות בדיקות המעבדה (ראו להלן; לפירוט השינויים הפליאוגרפיים במהלך מאות ז'–ו' לפסה"נ ראו: קרוס 1962).

בתעודה זו הקו האנכי של הה"א נוטה מטה באלכסון בדומה לצורת האות בתעודות ממאה ז' לפסה"נ (קרוס 1962: 36), אולם הוא עוד לא התקצר לגמרי, ואף הקו האופקי העליון של האות חוצה את הקו האנכי לצידו הימני בעדינות (ראו את צורתה המוקדמת של האות בחרסי שומרון ממאה ח' לפסה"נ: רייזנר, פישר ולאון 1924: 239–243; נראה שצורת האות בתעודה שלפנינו מאוחרת יותר).

הקווים האופקיים, העליון והתחתון, של הו"ד יוצרים מעין משולש בעוד הקו האופקי העליון של הו"ד מאורך והזווית בינו לבין הקו האנכי חדה. צורה זו אופיינית לו"ד החל מהמחצית הראשונה של מאה ז' לפסה"נ והיא מופיעה למשל בפפירוס מהמחצית השנייה של מאה ז' לפסה"נ שנתגלה בואדי מַרְבַּעֵאֵת שבמדבר יהודה (בנואה, מיליק ודה וו 1961: 93–100) ובאוסטרקון מיבנה"ים ('מצד חשביהו') מסוף מאה ז' לפסה"נ (נוה תשכ"ה). בסוף מאה ז' לפסה"נ ובעיקר בתעודות ממאה ו' לפסה"נ (ראו למשל: אהרונ

תשל"ו: 129) הקו האופקי האמצעי של האות חוצה את הקו האנכי ימינה ומחליף את קו הזנב. כיוון שצורה זו אינה מופיעה בתעודה שלפנינו, נראה שאין לתארכה לסוף מאה ז' או לראשית מאה ו' לפסה"נ. הלמ"ד זוויתית וחדה בהתאם לצורה האופיינית של האות החל ממאה ז' לפסה"נ. השן הימנית של המ"ם נמוכה ומנוונת אך עדיין קיימת בהתאם לצורתה האופיינית החל ממאה ח' ועד לסוף מאה ז' לפסה"נ (ראו לדוגמה את צורת המ"ם באוסטרקון מיבנה"ים אצל: נוה תשכ"ה; אחיטוב תשע"ב: 150–151).

גם נטיית העי"ן להתחבר לרגל אלכסונית הנוטה ימינה של אות סמוכה משמאל מופיעה החל ממאה ז' לפסה"נ. כאן העי"ן מחוברת לרי"ש שמשמאלה בתיבה השלישית בשורה העליונה.

אחיטוב תשע"ב: 49). לדעתנו בעלת המכתב שלפנינו אינה אשת המלך היושבת בנערת, ולא מי שהשתמשה בכינוי אמה דרך הכנעה סתם, אלא פקידה בשירות המלך. אחת מנשים מעטות שהצליחו להגיע למעמד רם בתקופה הקדומה.

מנערתה – מיישוב ששמו נערה, נערת (ואין לפרש מנערתה, של אותה אמה). שם נקבה עם ה"א הציון של שמות מקומות (*he locale*). לשמות מקומות השומרים את סיומת הנקבה הקדומה –ת, השוו אנחרת, אפרת, דברת, חמת ורקת. נערה זו היא נערה/נערן המוזכרת בתיאור גבול אפרים ובנימין ביה"ט, ז: 'וירד מינוחה עטרות ונערתה ופגע ביריחו ויצא הירד' (השוו דה"א ז, כח שבו 'נערן', מתוארת כיישוב המזרחי ביותר בנחלת אפרים: "ולמזרח נערן").

קריאתנו את האות השנייה כנ"ן (ולא כמ"ם) נעשתה לאחר בדיקה מיקרוסקופית ועקב הדמיון הרב של אות זו לאות נר"ן בתיבות נבלים ויין המופיעות בהמשך הטקסט. אם אכן השן השמאלית של האות דהתה וקשה להבחין בה כיום הרי ששם המקום ממנו נשלח המשלוח הינו 'מערתה'. שם מקום זה נזכר ברשימת ערי נחלת יהודה בתחומי הר יהודה ובגוש היישובים שמצפון לחברון כדלהלן: 'חלחול בית-צור וגדור. ומערת ובית-ענות ואלתקן ערים שש וחצריהן' (יהושע טו, נח-נט)⁶. אנשי צוות הסקר הבריטי הציעו לזהות את מערת עם בית אמר או ח'רבת כופין הסמוכה עקב ריבוי מערות באזור זה אולם זיהוי זה אינו וודאי כלל (קונדר וקיצ'נר 1883: 313; צפריי תשכ"ח: 199).

יוסף בן מתתיהו מספר שארקלאוס בנו של הורדוס היטה מחצית מכמות המים של הכפר נערה (*Νεαרה*) לצורך השקיית מטע הדקלים שלו בעמק הירדן ויסד בסמוך כפר בשם ארקלאיס (קדמוניות יז, יג, א [340]). בעבר הוצע לזהות את ארקלאיס עם ח'רבת אל-ביודאת שמצפון לח'רבת עוג'א א-תחתא (היזמי תשס"ה: 100-101). אב הכנסייה אבסביוס (ראשית מאה ד' לסה"נ) מציין באונומסטיקון שלו שבימיו היה

שימוש שאינו מוכר לנו ממקום אחר. לפיכך נראה שאין להשלים כאן 'תרומת'.
 3. שְדָמָת/שְדָמָת המלך – היינו משדה/שדות (שְדָמָת, סמיכות שְדָמָת) המלך. המונח הנדיר 'שדמה' (ביחיד מופיע רק פעם אחת [יש' לז, כז], ואף היא מסופקת שכן הכתוב המקביל במל"ב יט, כו גורס 'שדפה'; ועוד חמש היקרויות). לפי חב' ג, יז: "ושדמות לא עשה אוכל", היינו תבואה, 'שדמה' היא מילה נרדפת לשדה.
 4-5. ניתן להשלים גם 'במת המלך', או 'מת המלך', שניהם שמות גיאוגרפיים משוערים.
 6. אמת המלך – לדעתנו זאת ההשלמה המסתברת ביותר: 'מ(פלוגית בת פלוגי) אמת המלך'. אם ההשלמה נכונה נראה שהשולחת, ששמה אבד, זיהתה את עצמה כ'אמת המלך', תואר מקביל לתואר 'עבד המלך' שבו הציגו את עצמם פקידי המלוכה, ותהי דרגתם גבוהה ביותר במדרג הממלכתי. התואר 'עבד המלך' מופיע הרבה במקרא ובחותמות מימי בית-ראשון. לעומת זאת התואר 'אמת המלך' אינו במקרא ואף לא בממצא האפיגרפי. רק שלוש נשים הציגו עצמן כאִמהות, והותירו אחריהן חותמות. שני חותמות מעמון: 'עליה אמת חננאל' (אביגד וזאס 1997: מס' 874) ו'ענמות אמת דבלבס' (אביגד וזאס 1997: מס' 875). איננו יודעים מי היו אותם חננאל ודבלבס. ההיו אנשים פרטיים, או פקידים רמי מעלה? מיהודה של תקופת פרס הגיעה לידנו חותם של 'שלמית אמת אלנתן פח[וא]' (אביגד 1976: ח-ט)⁷. אִמָּנָם אפשר ששלומית זו הייתה אשת הפחה אלנתן, כשם שעליה וענמות היו אולי נשות חננאל ודבלבס (ראו הדיון אצל אביגד 1976: ט-יא, כד); השוו לאשת [שבנ] יהו אשר על הבית, שהוצגה כ'אמה' בכתובת שנחקה על חזית הקבר של [שבנ]יהו: "זאת [קברת שבנ]יהו אשר על הבית אין פה כסף וזהב [כי] אם [עצמָתו] ועצ[מ]ת אמתה א[ת]ה ארור האדם אשר יפתח את זאת" (אביגד תשי"ד;

25-26), דבר התואם לדיווחם של מקורות התקופה הביזנטית המזכירות את המקום, אולם המרחק אותו מציין אבסביוס אינו מדויק (אילן תשל"ג: 219-229; מגן תשמ"ג). על אף זאת טרם נתגלה במקום ממצא מתקופת הברזל (גליק תשי"ג: 107). עוד זאת, המרחק מתל ג'סר ליריחו המקראית הינו כשני ק"מ בלבד, כלומר האתרים סמוכים מדי, ועל כן לא ניתן לדעתנו לזהות במקום את נערתה המקראית. גליק הציע לזהות את נערתה של תקופת המקרא בח'רבת אל-עיאש הסמוכה לח'רבת עוג'א א-תחתא (נ.ט. 249, נ"צ 2448/6508). במקום, המצוי אף הוא במרחק של כעשרה ק"מ מצפון ליריחו, נמצאו חרסים מהתקופות הבאות: הכלקוליתית, הברונזה התיכונה, ברזל א וברזל ב, הרומית, הביזנטית, והמוסלמית המאוחרת (גליק תשי"ג: 107; אילן תשל"ג: 262).

כפר של יהודים בשם Noopá (היינו נערת) חמישה מילים מצפון ליריחו (קלוסטרמן 1904: 136, שו' 24-25; מלמד תשכ"ו: 67 [מס' 732]).
לנערת הוצעו בעבר כמה הצעות זיהוי. דלמן הציע לזהות את נערתה בתל א-טרוני אותו הוא מכנה ח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה (דלמן 1914: 15)⁷ שבמוצא ואדי עוג'א מההר, כעשרה ק"מ מצפון ליריחו הרומית. במקום נמצאו חרסים מהתקופה הכלקוליתית, מתקופות הברזל א-ב ומהתקופות הרומית, הביזנטית והמוסלמית הקדומה (לעומתו ראו אלט 1926: 33; כן ראו קלאי תשכ"ז: 136-141, הערה 131; אילן תשל"ג: 263; זרטל תשע"ג: 395-398). בעקבות גילוי בית כנסת יהודי מהתקופה הביזנטית בתל ג'סר הסמוך לעין אל-דוך, כחמישה ק"מ מצפון ליריחו הרומית הציע אלט לזהות את נערתה בתל ג'סר (אלט 1925:

3 תצלום אוויר של תל א-טרוני וממערב אליו ח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה; מבט למערב (צילום: ג' פיטוסי)

את המקום כעיר שדה בצורה או כמרכז ממלכתי מבוצר (זרטל, בן יוסף וכהן תשס"ה; זרטל ואחרים תשע"ג). משלחת סקר הר מנשה הציעה לזהות במקום את עטרות הנזכרת יחד עם נערתה בתיאור גבולה המזרחי של נחלת אפרים בהסתמך על מיקום האתר בין יריחו לבין ינח/ינוחה (יה' טז, ו-ז),⁹ ועל היותו אתר מנהלי מרכזי ויחידאי באזור זה של בקעת הירדן. בנוסף עקב זרטל אחר הבחנתו של קלאי שהציע שפירושו של השם 'עטרות' הנגזר מהשורש עטר הינו להקיף (קלאי תשל"ב/א: 168) ועל כן פירוש זה מתאים למתאר הכללי של היישוב שנסקר בח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה שצורתו סגלגלה והוא מוקף בחומה בצורה (זרטל תשס"ה: 27-29; זרטל ואחרים תשע"ג: 516-517). כבר בעבר עמדו החוקרים שעסקו בזיהויה של עטרות על כך שמיקומה מתווה את גבולה הצפוני של נחלת שבט

לדעתנו יש לזהות את נערתה של תקופת המקרא בח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה⁹ המצויה ממש מדרום למוצא ואדי עוג'א לעבר הבקעה (איור 3; נ"צ 2379/6504) ובמרחק של כעשרה ק"מ מצפון ליריחו של התקופות הרומית-הביזנטית. אנשי הסקר הבריטי שביקרו באתר זיהו אותו כמודרני (קונדר וקיצ'נר 1882: 391) וגם אילן חזר על הבחנה זו (אילן תשל"ג: 263). האתר נסקר לראשונה על ידי שפייר ונלקטו בו חרסים מתקופות הברונזה הקדומה ותקופות הברזל א-ב (שפייר תשנ"ב: 210). סקר מדודק של האתר נערך על ידי צוות סקר הר מנשה בראשות זרטל. האתר ממוקם על גבי גבעה גבוהה ומבודדת, שטחו כחמישה עשר דונם והוא מוקף בחומת סוגרים (איור 4). מרבית הקרמיקה שנלקטה באתר תוארכה לתקופות הברזל א-ב כולל חרסים ממאות ח'-ו' לפסה"נ. זרטל הגדיר

4 תצלום אוויר של ח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה, מבט לדרום-מזרח (צילום: ג' פיטוסי)

נבלים – נבלים, זוגי, ולא נבלים בריבוי שכן בכתוב של יהודה תיבה זו נכתבה ללא יו"ד: *נבלם, השוו 'האנשם' (ערד 24, שו' 19; אהרונ תשל"ו: 48–51; אחיטוב תשע"ב: 125) 'חטם' (ערד 31, שו' 1; אהרונ תשל"ו: 58; אחיטוב תשע"ב: 129) ועוד. התיבה 'נבלים', זוגי, אינה מתועדת במקרא או בתעודות בנות התקופה. בשמ"א כה, יח נזכרים שני נבלי יין: "ותקח... ושנים נבלי יין וגו'". צורת הזוגי מופיעה במקרא בעיקר לציון יחידות מידה כגון 'אמתים' (שמ"א כה, י, יז, כג) ו'סאתים' (מל"א יח, לב; מל"ב ז, א, טז, יח) ולעצמים הבאים בזוגות באופן טבעי כגון 'חפנים' (קה' ד, ו; ועיינו בלא תשס"ז). אפשר אם כן שבפירוש זה אין הכוונה לשני נבלים (ראו להלן) אלא לכמות היין. אבל הדברים אינם חתוכים ואפשר שהכוונה אכן לשני נבלים השוו 'דלתים' (דב' ג, ה ועוד), 'חמתים' (מל"ב כה, ד ועוד) ו'נחשתיים' (שופ' טז, כא ועוד). לפי הסברה המקובלת במחקר 'נבל' מציין קנקן חרס המיועד לנוזלים ואינו משמש כמידה קבועה (רייזנר, פישר ולאון 1924: 245; הונימן 1939: 84–85; קלסו 1948: 25–26; קאופמן 1982: 229; ליפשיץ ואחרים 2010: 471–479). עם זאת היה מי שהציע לזהות את הנבל כמידה השייכת למערכת קבועה של מידות נוזלים שנהגה בימי בית ראשון (בורנשטיין תשנ"א: 76). כללו של דבר אף שאיננו יכולים לשלול את ההשערה שהנבל ציין מידת נפח קבועה נראית יותר הסברה המקובלת שלפנינו שם כללי לכלי חרס לנוזלים. יחד עם זאת נראה שכלים כאלה על מנת שיהיו שימושיים, נוחים לשינוע, היו בצורה ונפח מקובלים אך במצב הנוכחי של המחקר קשה לזהותם במדויק.¹¹

מכמה כתובים עולה שהנבל היה כלי חרס, ככתוב: "ושבִּכָּה כשִׁבֵּר נבל יוצרים" (יש' ל, יד); "איכה נחשבו לנבלי חרש" (איכה ד, ב), שאפשר לנפצו, ככתוב: "ונבליהם ינפצו" (יר' מח, יב). במקרא הנבל מוזכר בזיקה ליין, השוו למשל שמ"א ג, י: "ואחד נשא נבל יין"; יר' יג, יב: "כל נבל ימלא יין". חרסי שומרון מזכירים נבלי יין ושמון לרוב: "יין ישן" ו"שמון רחץ" (רייזנר, פישר ולאון 1924; אהרונ תשמ"ח: 277–285;

אפרים בבקעת הירדן, וזאת על סמך הכתוב המציין במפורש שהגבול ירד (טופוגרפית) מינוח לעטרות ולנערות (קלאי תשכ"ז: 136–140; קלאי תשל"ב/ב). בתחילה סבר אלט שיש לזהות את עטרות בתל א-טרוני (אלט 1926: 33). אולם כיוון שעטרות מופיעה בכתובים מצפון לנערות ואילו ינוח ממוקמת כשלושים ק"מ צפונית-מערבית ליריחו שינה אלט את דעתו והציע לזהות את עטרות בתל א-שיח' דיאב שבמוצא נחל פצאל, כעשרים ק"מ מצפון ליריחו, ואחרים הסכימו עמו (אלט 1927: 32; אליגר 1930: 279; אבֶּל 1967: 58, 255). לעומתם הציע גליק לזהות את עטרות בתל אל-מזאר/תל צמד¹⁰ שבמוצא ואדי פארעה לבקעת הירדן, כ-29 ק"מ מצפון ליריחו (גליק תשי"ג: 107; לדיון נרחב בהצעות זיהוי אלו ראו קלאי תשכ"ז: 136–139). בשנת 2007 נערכה חפירה בתל א-שיח' דיאב מטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת חיפה בראשות א' זרטל. בחפירה התברר ש"המקום איננו תל מקובל אלא חרוט-פירמידה מלאכותי, המתנשא כ-10 מ' מעל סביבתו ונועד כנראה לשאת על פסגתו מבנה על (מצודה?). האתר נבנה במסגרת של יזמה מרכזית, בסוף המאה ה' לפסה"נ או בראשית המאה שלאחריה" (זרטל, בר וכהן תשע"ג: 626). מבנה העל שהוקם על גבי החרוט המלאכותי פורק בתקופות מאוחרות ואין לדעת לשם מה נועד. בכל מקרה לדעתנו ממצא זה אינו סותר את האפשרות שהמקום נקרא עטרות בתקופת המקרא וייתכן שדווקא המבנה החרוטי והייחודי של האתר נתן למקום את שמו. כיוון שחלופות הזיהוי לעטרות בתל א-שיח' דיאב או בתל אל-מזאר/תל צמדי אפשריות ומקובלות על מרבית החוקרים שעסקו בסוגיה זו, נראה לנו שהצעתנו לזהות את נערות בח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה סבירה ביותר ועדיפה על הצעת זיהוי המקום עם עטרות. כאמור הצעתנו זו מסתמכת הן על סדר המקומות המופיעים בתיאור גבולה המזרחי של נחלת אפרים, הן על היות האתר מרכז מנהלי חשוב בתקופת המקרא והן על ממצאים ארכאולוגיים המעידים שהאתר התקיים בתקופה הנידונה.

מהמטבעות מימי המרד הגדול, קרוב לחורבן בית-שני (קינדלר תשי"ח: לוח 13א, עמ' 8: "ירושלים הקדושה"; קינדלר תשל"א: 51 ואילך).

לא זו בלבד שפפירוס זה הוא התעודה הקדומה ביותר המזכירה את ירושלים בעברית, אלא שעד כה לא נתגלו בארץ-ישראל תעודות כתובות על גבי פפירוס מימי בית-ראשון, זולת פפירוס זה ופפירוס מואדי קרבעאת שהוא פלימפססט ('נייר מחוק' בלשון המשנה [אבות ד, כ]). עליהם יש להוסיף את 'פפירוס המרזח' המואבי(?), שמקורו בעברו השני של הירדן, בעמק סוכות (אחיטוב תשנ"ט: תשע"ב: 400–404).

דיון

כאן לפנינו לראשונה תעודת משלוח מקורית מימי בית-ראשון בה מפורט שם היישוב ממנו נשלח המשלוח ('נערתה'), תוכן הכדים ('יין') ומספרם או כמותם ('נבלים') ויעדם ('ירשמה'). בכך שונה התעודה מתעודות כגון חרסי שומרון, מהאוסטרקונים הארמיים מבאר שבע או משפע האוסטרקונים הארמיים מאדומיאה, שאינם תעודות משלוח אלא רישומים זמניים של מוצרים שנכנסו למחסני הממלכה כמס בעין, או שנופקו מהם למטרות שונות.¹² בדומה לחרסי שומרון, לאוסטרקונים מערד ולאוסטרקונים מאדומיאה גם הפפירוס שבידנו היה מסמך זמני, תעודה שנועדה ללוות את המשלוח עד שיגיע למחוז חפצו. שם הועתק ליומן מנהלי מסודר (ראו אחיטוב תשע"ב: 267). הפפירוס דומה ל'חרסי שומרון' שנוסחם לרוב אחיד: הם פותחים בתאריך (לשנת מלכותו של המלך) ושמו של מי שעבורו מיועד המשלוח, לאחר מכן (בחלקם) מופיע תוכן הכדים. בכל האוסטרקונים נרשם שם היישוב ממנו נשלח המשלוח; באוסטרקונים משנת 15 נוסף גם שם המשפחה או האזור בו שכן היישוב ושם השולח (לדיון וביבליוגרפיה ראו: רייזנר, פישר ולאון 1924: 227–245; מזר תשל"ו: 226–243; אהרונז' תשמ"ח: 277–285; אחיטוב תשע"ב: 267–319). לפי ההשוואה לתעודות הנ"ל יש לשער שבחלק החסר של התעודה הנידונה במאמר זה הופיעו

אחיטוב תשע"ב: 267–270), היינו שמן זך, אלא שאין לדעת אם הכוונה לנבל, היינו כד, או למידה מקובלת. יין – כך בכתב של יהודה המקיים את הדותנועה כמו בתעודות אחרות מממלכת יהודה, כגון חרסי ערד (אהרונז' תשל"ו: 12–13 ועוד; אחיטוב תשע"ב: 89 ועוד), על גבי לגין מאזור חברון (אביגד 1972: 1–5) ועל גבי אוסטרקון שנטען לגביו שמוצאו בח'רבת אל-כום (למר 1997: 460). זאת בניגוד לנהוג בניב של ישראל שבו התכווצה הדותנועה (אחיטוב תשע"ב: 270 ועוד; אחיטוב ואשל תשע"ו: 128–129).

ירשמה – לירושלים (ה"א המגמה), השוו יש' לו, ב: "וישלח מלך אשור... מלכיש ירשמה". צורת הזוגי ירש'לים (למעשה יחסת הלוקטיב על דרך שמות מקומות, כמו אפרים, רמתים ועוד הרבה) משנית, ומאוחרת ונדירה ביותר במקרא (יר' כו, יח; אס' ב, ו; עז' א, ז; דה"ב כה, א). הצורה המקורית של השם הייתה ירוש'לם והניקוד ירוש'לם משקף את הקריאה המקובלת בירושלים. זכר לצורה המקורית בסיפור על אברהם ומלכיצדק "מלך ש'לם" (בר' יד, יח) ובתה' עו, ג: "ויהי בש'לם סוכו ומעונתו בציון". השם כתוב כאן בכתב החסר המאפיין את רוב הכתובות העבריות מימי בית-ראשון (במקרא לעולם בו'ו: ירוש'לם/ ירושלים; אולי להדגשת תנועת /ā/ ארוכה). על הצורה המקורית מעידה גם מסירת השם באכדית, במכתבי אל-עמארנה (Urusalim) ובכתובות סנחריב (Urusalimmu; לקנביל 1924: 32 ועוד; מזר תשכ"ה: 791–792; אחיטוב ומזר תש"ס; כוכבי-רייני ואחיטוב תש"ס). ועוד מתרגמי המקרא ליוונית שמרו על המבטא ירוש'לם – Ἱερουσαλὴμ (ומשם ללשונות אירופה) וכך גם בארמית: ירוש'לם (דנ' ו, יא; עז' ד, ח ועוד). הכתיב ירש'לם מצוי בגרפיתו מחורבת בית לוויה מראשית מאה ו' לפסה"נ (אחיטוב תשס"ב: 230) ובטביעות חותם מהתקופה הפרסית או ההלניסטית (אביגד תשכ"ה: 82–84; בוצר וליפשיץ תשע"ב). הצורה 'ירוש'לם' מופיעה לראשונה כנראה במגילת ישעיה השלמה ממגילות מדבר יהודה, לצד הצורה הרגילה 'ירוש'לם' (קוטשר תשי"ט: 5–6, 80–81), ובחלק

בעין גדי, בה קיימים נתונים פיזיים דומים, התקיימה אחוזה ממלכתית ובחפירות הארכאולוגיות שנערכו בתל גורן נתגלתה שכבה המתוארכת למחצית השנייה של מאה ז' – ראשית מאה ו' לפסה"נ (שכבה V; מזר, דותן ודוניבסקי תשכ"ג: 24–58).

אמנם נערה/נערתה נזכרת כעיר אפרתית בגבולה עם בנימין (יהו' טז, ז; השו' יהו' יט, יב), שכבר נכללה בתחומי ממלכת יהודה. אבל נראה שבימי שפל לישראל נגסה יהודה בשטחי ישראל שבגבולה. כך למשל בית אל, המרכז הפולחני החשוב ביותר בממלכת ישראל, נמנית על ערי בנימין (יהו' יח, כב). רמז לכך אולי גם בתיאור הטיהור הפולחני הנרחב של יאשיהו במל"ב כג, טו, יט (השו' גם דה"ב לד, רז; וראו אחיטוב תשנ"ו: 296). הושע בדבריו (ה, י): "היו שרי יהודה כמסיגי גבול עליהם אשפוך כמים עברתי", מתייחס לאירוע, או לאירועים, של הסגת גבול ישראל על ידי יהודה; ושמה אף דבריו הסתומים "גם יהודה שת קציר לך" (ו, יא), מתייחסים לאירוע מסוג זה.

כך שהצביעה על הקמת מערך של אחוזות ממלכתיות בממלכת יהודה למן השליש האחרון של מאה ח' לפסה"נ, הציעה שתוצרתן של אחוזות אלו שימשה את המלך ואת הפקידות הבכירה (כך תשס"ח: 169–182). מסתבר שבמהלך מאה ז' לפסה"נ גם בנערתה הייתה אחוזה ממלכתית, והפפירוס שלפנינו הוא תעודת משלוח של שני נבלי יין מאותה אחוזה ממלכתית בבקעת יריחו למחסני הממלכה או לארמון המלך בירושלים. אחוזה זו נוהלה כנראה על ידי 'אמת המלך' ששמה אבד מהתעודה. לחילופין ייתכן שאין המדובר באחוזה ממלכתית אלא בתעודה המעידה על העברת מיסים למחסני המלך בירושלים על ידי מוכסת המציגה עצמה כאמת המלך. בין כך ובין כך, התעודה שלפנינו מהווה עדות נדירה לקיומו של מנהל מסודר בממלכת יהודה במחצית השנייה של המאה הז' לפסה"נ ולמעמד יוצא הדופן של אשה 'גדולה' בנערה שבבקעת הירדן ובמנהל של ממלכת יהודה.

אשר לגורל המשלוח – עצם המצאות הפפירוס ברשותנו היא ראיה שהמשלוח של 'נבלים' יין ירשלמה

נתונים נוספים המופיעים בתעודות המוזכרות לעיל, כגון תאריך המשלוח ושם השולח.

ציון המקום ממנו נשלחה התוצרת ראוי לעיון נוסף. נערתה מצויה בחלקה הצפוני של בקעת יריחו, והיא זוהתה בעבר, כאמור לעיל, במניפת הסחף של נחל מכפז או במניפת הסחף של ואדי עוג'א (וראו לעיל על הצעתנו לזהות את נערתה בח'רבת אל-עוג'א אל-פוקה), אזורים הסמוכים למעינות שופעים וסביבם אדמה פורייה (אילן תשל"ג: 207, 270). נתונים אלו אפשרו בעת העתיקה פיתוח של גידולים חקלאיים מגוונים ברחבי האזור וזאת על אף כמות המשקעים הדלה. בקעת יריחו נודעה בעיקר בגידולי התמרים וצמח האפרסמון אולם על סמך תיאורי נוסעים מהתקופה הביזנטית ואילך (עמר תש"ס: 103; שפיינר תשס"א: 137–139) ברור שבאזור זה היו גם כרמי גפן וסביר להניח שכך היה המצב גם בשלהי ימי ממלכת יהודה. במהלך מפעל חפירות אחוזתו הממלכתית של הורדוס ביריחו נתגלו מספר גתות המתוארכות לשלהי ימי הבית השני (נצר תשמ"ב: 27; נצר 2004: 25–32). לדעת י' פורת גתות אלו שימשו להפקת יין מכרמי גפן שהיו קיימים באזור וטען שיתרונו של היין שהופק באזור חם זה היה בתכולת הכוהל הגבוהה יחסית השומרת על היין מקלקול מהיר (תשמ"ו: 138). עם זאת בפרסום הסופי הציעו א' נצר ור' לוריס-צ'אצ'י שבגתות אלו הופק יין תמרים, תוך הסתמכות על דרך הפקת יין זה המתוארת בספרו של פליניוס הזקן (נצר ולוריס-צ'אצ'י 2004: 134–135; תולדות הטבע, XIV, XIX, 102). לעומתם הציע ג' הדס שמתקנים אלו שימשו להפקת דבש תמרים (הדס תשע"א).

התנאים הפיזיים של האזור נוצלו בתקופות שונות על ידי שליטים שהקימו אחוזות ממלכתיות בבקעת יריחו (ראו למשל את הארמונות החשמונאיים וההרודיאניים ביריחו [נצר תש"ס: 5–53], וארמון השאם האומאי בח'רבת אל-מפג'ר שבבקעת נעילה [המילטון 1959]). בימי בית-שני היו אחוזות ממלכתיות גם בארכלאס הסמוכה למוצא ואדי עוג'א לבקעה ובפצאל שמצפונה (קדמוניות יז, יג, א [340]; יח, ב, ב [31]). סביר שגם

לא הגיע ליעדו. אמנם איננו יודעים היכן נמצא הפפירוס, אבל הישרדותו מעידה שהגיע מאי שם במדבר אפרים, או במדבר יהודה, השחונים. אנחנו יכולים לדמיין לעצמנו שנבלי היין הועמסו על חמור, בשני סלים מרופדים או במנשא עשוי לדבר, שאמור

קיצורים

קדמוניות

יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגם א' שליט), ירושלים תשכ"ג.

תולדות הטבע

Pliny, *Natural History*, Vol. IV (H. Rackham trans.), LCL, London 1952

הערות

- 1 תודתנו נתונה לעובדי יחידת מפעלי מגילות מדבר יהודה של רשות העתיקות ולעומדת בראשה גב' פנינה שור.
- 2 החלק החלק קצר מהכתוב והוא חסר בקצותיו, בייחוד בשמאלו, וכנראה שנשרו ממנו חלקים. הוא שייך לתחתית הפפירוס אבל אינו מתאחה יפה עם החלק הכתוב שהתעוות. על שייכות שני החלקים לאותו פפירוס ניתן לעמוד מבדיקת התאמת הסדקים שלהם. ארבעת הסדקים השמאליים תואמים בשני חלקי הפפירוס. הסדקים הימניים אינם תואמים כנראה בגלל הקיפול של הפפירוס.
- 3 להלן תוצאות בדיקת המעבדה:

Lab#	Field ID	Type RTD	$14C \pm 1\sigma$ year BP	Calibrated range $\pm 1\sigma$	Calibrated range $\pm 2\sigma$
RTD-8062	Papyrus (pininashore)	Papyrus	2460 ± 21	749BC (32.4%) 684BC 667BC (12.8%) 640BC 588BC (3.0%) 579BC 563BC (20.0%) 513BC	756BC (34.0%) 679BC 671BC (61.4%) 430BC

- 4 לשלילת האפשרות שהיו ממלכי עמון ראו קרוס 2003: 102 הערה 23.
- 5 לרמז על ספקות במקורות החותם, וטביעות החותם שבאוסף זה, ראו: זאס אצל אביגד וזאס 1997: 176.
- 6 תודתנו נתונה לד"ר חגי משגב על הפניית תשומת ליבנו לאפשרות זו.
- 7 תל א'טרוני (נ"צ 2388/6501) מצוי כק"מ ממזרח לחורבת אל-עוג'א אל-פוקה ומכונה במפות המודרניות בשם אל-עוג'א.

- 8 אין המדובר בתל א'טרוני הנזכר למעלה אלא בחורבה המצויה כק"מ ממזרח לתל זה וכבר קלאי עמד על הבלבול בשמות המקומות בקרב החוקרים השונים (ראו קלאי תשכ"ז: 136, הערה 131).
- 9 מקובל במחקר לזהותה בחורבת ינון או בבני ינון המצויה מצפון לכפר עקרב, וראו: ליונשטאם תש"ח: 704-705; קלאי תשכ"ז: 135-136 ושם ספרות.
- 10 נלטון גליק העדיף לזהות את עטרות בתל אל-מזאר כנקודת גבול הצפונית-מזרחית של נחלת שבט אפרים על פני תל א'שיח' דיאב עקב היתרונות הטופוגרפיים והאסטרטגיים של תל אל-מזאר. עם זאת, בעבר הוצע לזהות בתל אל-מזאר/ תל צמדי את יקמעם, עיר הלויים ממטה אפרים (דה"א ו, נג). אבל אין לסמוך על יקמעם של דה"א ו, נב המחליפה את שם המקום קבצים המופיע באותה רשימה ביהו' כא, כב (וראו אחיטוב תשנ"ו: 340). עיר בשם יקמעם מופיעה גם בתיאור המחוז החמישי של שלמה (מל"א ד, יב; מזר תשל"ד: 226, 230) אך שם היא מופיעה עם שמות יישובים בעמק יזרעאל ובעמק בית שאן. לאחרונה הציע זרטל לזהות את יקמעם שבתיאור המחוז החמישי של שלמה בתל קעון המצוי בסמוך לאפק נחל בזק (זרטל תשס"ה: 113-115). זיהוי יקמעם שבנחלת אפרים (אם הכתוב בדה"א ו, נג אינו שגוי) עודנו לוט בערפל.
- 11 ראו את ניסיונו של הלצר לזהות את מידת הנבל. הלצר מסתמך בעיקר על מקורות היסטוריים מראשית התקופה הביזנטית: הלצר 2008.
- 12 השוו למכתב 17 מערד שבצד הפנים נרשמה ההוראה לנחם לשלוח שמן לזיף, ובצד האחורי אישור הביצוע על ידי נחם (אחיטוב תשע"ב: 112-115).

ביבליוגרפיה

- אביגד תש"ד
נ' אביגד, "כתובת קברתו של '...יהו אשר על הבית'",
ארץ-ישראל ג (ספר משה דוד קאסוטו), ירושלים תש"ד, עמ'
66-72.
אביגד תשכ"ה
נ' אביגד, "חותם", אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשכ"ה,
עמ' 68-86.
אביגד 1972
N. Avigad, "Two Hebrew Inscriptions on Wine-Jars," *Israel
Exploration Journal* 22 (1972), pp. 1-9
אביגד 1976
נ' אביגד, בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון
(קדם 4), ירושלים 1976.
אביגד וזאס 1997
N. Avigad and B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp
Seals*, Jerusalem 1997
אבל 1967
F.M. Abel, *Geographie de la Palestine II*, Paris 1967
אהרני תשל"ז
י' אהרני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ז.
אהרני תשמ"ח
י' אהרני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה
היסטורית³, ירושלים תשמ"ח.
אחיטוב תשנ"ו
ש' אחיטוב, יהושע: עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל),
תל-אביב-ירושלים תשנ"ו.
אחיטוב תשנ"ט
ש' אחיטוב, "משפט אלוהים: פפירוס משפטי מן המאה ה'
לפסה"נ", ארץ-ישראל כו (ספר קרוס), ירושלים תשנ"ט, עמ'
1-4.
אחיטוב תשע"ב
ש' אחיטוב, הכתב והמכתב²: אסופת כתובות מארץ-ישראל
ומממלכות עבר הירדן מימי בית ראשון, ירושלים תשע"ב.
אחיטוב ואשל תשע"ו
ש' אחיטוב וא' אשל, "דיונים ומסקנות", בתוך: ש' אחיטוב
וא' אשל (עורכים), לה' תימן ולאשרתו: הכתובות והציונים
מִכְנֵתִילַת עִגְרִיד (חֹרֶבֶת תִּימָן) בְּסִינִי, ירושלים תשע"ו, עמ'
123-143.
אחיטוב ומזר תש"ס
ש' אחיטוב וע' מזר, "מבוא: על שמותיה של ירושלים", בתוך:
ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא,
ירושלים תש"ס, עמ' טו-טז.
אילן תשל"ג
צ' אילן, בקעת הירדן ומדבר שומרון, תל-אביב תשל"ג.
אלט 1925
A. Alt, "Das Institut im Jahre 1924," *Palästina-jahrbuch* 21,
Berlin (1925), pp. 5-58
אלט 1926
A. Alt, "Das Institut im Jahre 1925," *Palästina-jahrbuch* 22
(1926), pp. 5-80
אלט 1927
A. Alt, "Das Institut im Jahre 1926," *Palästina-jahrbuch* 23
(1927), pp. 5-51
אליגר 1930
K. Elliger, "Die Grenze Zwischen Ephraim und Menasse,"
Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins 53 (1930),
pp. 265-309
בוצר וליפשיץ תשע"ב
א' בוצר וע' ליפשיץ, "מסקנות ראשונות ממחקר טביעות
ירשלם על ידידות קנקני אגירה", בתוך: א' ברוך, א' לוי-ריפר וא'
פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים יז, רמת-גן תשע"ב,
עמ' 199-217.
בורנשטיין תשנ"א
א' בורנשטיין, "מינהל וכלכלה של ארץ מנשה בשלהי ממלכת
ישראל לאור ניתוח מחודש של חרסי שומרון", בתוך: ז"ח ארליך
וי' אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון א, ירושלים תשנ"א,
עמ' 61-121.
י' בלאו, "על זוגי אמיתי ועל זוגי מדומה ועל עקבות מדומים של
זוגי אמיתי במקרא", בתוך: א' חזן וי' יהלום (עורכים), "לאות
זיכרון": מחקרים בשירה העברית ובמורשת ישראל, רמת-גן
תשס"ז, עמ' 79-88.
בנואה, מיליק ודה וו 1961
P. Benoit, J.T. Milik and R. De Vaux, *Les Grottes de
Murabba'at* (DJD II), Oxford 1961
גליק תשי"ג
נ' גליק, "ייושבים מקראיים בעמק הירדן", ארץ-ישראל ב (ספר
ליף), ירושלים תשי"ג, עמ' 102-107.
דלמן 1914
G. Dalman, "Jahresbericht des Deutschen Evangelischen
Instituts für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes
für das Arbeitsjahr 1913/14," *Palästina-jahrbuch* 10
(1914), pp. 3-50
הדס תשע"א
ג' הדס, "מדבשות בבקעת ים המלח", קתדרה 140 (תשע"א),
עמ' 102-87.
הונימן 1939
A.M. Honeyman, "The Pottery Vessels of the Old
Testament," *Palästina Exploration Quarterly* 71 (1939),
pp. 76-90
היזמי תשס"ה
ח' היזמי, "ארכילאס בימי הבית השני חידושים בחקר האתר",
קדמוניות 128 (תשס"ה), עמ' 95-101.
הלצר 2008
M. Heltzer, "A New Look at the Nebel Measure," in: S. Bar
(ed.), *In the Hill-Country, and in the Shephelah, and in
the Arabah: Studies and Researches Presented to Adam
Zartal in the Thirtieth Anniversary of the Manasseh Hill-
Country Survey*, Jerusalem 2008, pp. 70-74
המילטון 1959
R.W. Hamilton, *Khirbat Al Mafjar: An Arabian Mansion
on the Jordan Valley*, Oxford 1959
זרטל תשס"ה
א' זרטל, סקר הרמנשה: מנחל בזק עד הסרטבה, חיפה תשס"ה.
זרטל תשע"ג
א' זרטל, סקר הרמנשה: בקעת הירדן התיכונה (מנחל
פצאל לנחל ייט"ב), חיפה תשע"ג.

- זרטל, בן יוסף וכהן תשס"ה
א' זרטל, ד' בן יוסף וא' כהן, "ח'רבת עוג'א אל-פוקא (עטרות) – עירמצודה מתקופת הברזל בדרומה של בקעת הירדן", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון יד, אריאל תשס"ה, עמ' 33–11.
זרטל, בר וכהן תשע"ג
א' זרטל, ש' בר וא' כהן, "נספח 7 – החפירות בתל א-שייח' דיאב", בתוך: ש' בר (עורך), סקר הר מנשה ה: בקעת הירדן התיכונה (מנחל פצאל לנחל ייט"ב), חיפה תשע"ג, עמ' 608–631.
זרטל ואחרים תשע"ג
א' זרטל, ד' בן יוסף, א' כהן ור' בארי, "נספח 3 – ח'רבת עוג'א אל-פוקא (עטרות) – עירמצודה מתקופת הברזל בדרומה של בקעת הירדן", בתוך: ש' בר (עורך), סקר הר מנשה ה: בקעת הירדן התיכונה (מנחל פצאל לנחל ייט"ב), חיפה תשע"ג, עמ' 524–494.
כוכבי-רייני ואחיטוב תש"ס
צ' כוכבי-רייני וש' אחיטוב, "ירושלים במכתבי אל-עמארנה", בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים תש"ס, עמ' 23–32.
כץ תשס"ח
ח' כץ, ארץ דגן ותירוש... ארץ זית ודבש: הכלכלה בממלכת יהודה בימי הבית הראשון, ירושלים תשס"ח.
ליונשטאם תש"י
ש"א ליונשטאם, "אדמה", אנציקלופדיה מקראית א, ירושלים תש"י, עמ' 110–111.
ליונשטאם תשי"ח
ש"א ליונשטאם, "ינוחה", אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשי"ח, עמ' 704–705.
ליפשיץ ואחרים 2010
O. Lipschits, I. Koch, A. Shaus and S. Guil, "The Enigma of the Biblical Bath and the System of Liquid Volume Measurement during the First Temple Period", *Ugarit-Forschungen* 42 (2010), pp. 453–478.
למר 1997
A. Lemaire, "Nouvelles Données Épigraphiques sur l'Époque Royale Israélite", *Revue des Etudes Juives* 156 (1997), pp. 456–461.
לקנביל 1924
D.D. Luckenbill, *The Annals of Sennacherib*, Chicago 1924.
מגן תשמ"ג
י' מגן, "בית הכנסת בנערן", קרדום 30–28 (תשמ"ג), עמ' 224–222.
מזר תשכ"ה
ב' מזר, "ירושלם, ירושלים", אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 791–837.
מזר תשל"ד
ב' מזר, "ערי הכהנים והלוויים", בתוך: ב' מזר, כנען וישראל: מחקרים היסטוריים, ירושלים תשל"ד, עמ' 233–222.
מזר תשל"ו
ב' מזר, ערים וגלילות בארץ-ישראל: מחקרים טופוגרפיים-היסטוריים, ירושלים תשל"ו.
מזר, דותן ודוניבסקי תשכ"ג
ב' מזר, ט' דותן וע' דוניבסקי, עין גדי: חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961–1962, ירושלים תשכ"ג.
- מילגרום תשמ"ב
י' מילגרום, "1. תרומה", אנציקלופדיה מקראית ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 928–930.
מלמד תשכ"ו
ע"צ מלמד, ספר האונומסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשכ"ו.
נוה תשכ"א
י' נוה, "כתובות עבריות ממצד חשביהו", ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 119–128.
נצר תשמ"ב
א' נצר, "גילויים חדשים בארמנות החורף מימי בית שני ביריחו", קדמוניות 57 (תשמ"ב), עמ' 22–29.
נצר תש"ס
א' נצר, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים תש"ס.
נצר 2004
E. Netzer, "Chapter 1: The Royal Estate", in: E. Netzer (ed.), *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Reports of the 1973–1987 Excavations*, Vol. II, Jerusalem 2004, pp. 3–38.
נצר ולוריס-צ'אצ'י 2004
E. Netzer and R. Laureys-Chachy, "Chapter 2: The Industrial Area", in: E. Netzer (ed.), *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Reports of the 1973–1987 Excavations*, Vol. II, Jerusalem 2004, pp. 39–144.
עמר תש"ס
ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס.
פורת תשמ"ו
י' פורת, "חקלאות השלחין ביריחו ועין גדי בתקופת הבית השני (המאה השנייה לפני הספירה) – המאה הראשונה לספירה", בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 127–141.
קאופמן 1982
I.T. Kaufman, "The Samaria Ostraca: An Early Witness to Hebrew Writing", *Biblical Archaeologist* 45 (1982), pp. 229–239.
קוטשר תשי"ט
י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
קונדר וקיצי'נר 1882
C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine II: Samaria*, London 1882.
קינדלר תשי"ח
א' קינדלר, אוצר מטבעות ארץ-ישראל, ירושלים תשי"ח.
קינדלר תשל"א
א' קינדלר, מטבעות ארץ-ישראל, ירושלים תשל"א.
קלאי תשכ"ז
ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל: מחקר בגיאוגרפיה ההיסטורית של המקרא, ירושלים תשכ"ז.
קלאי תשל"ב/א
ז' קלאי, "3. עטרות, עטרות הארכי, עטרות אדר", אנציקלופדיה מקראית ו, ירושלים תשל"ב, עמ' 167–168.
קלאי תשל"ב/ב
ז' קלאי, "1. עטרות", אנציקלופדיה מקראית ו, ירושלים תשל"ב, עמ' 165–166.

- קרוס 2003
F.M. Cross, "Notes on the Ammonite Inscription from Tell Siran", *Leaves from an Epigrapher's Notebook: Collected Papers in Hebrew and West Semitic Palaeography and Epigraphy*, Winona Lake 2003, pp. 100–102
- קלוסטרמן 1904
E. Klostermann, *Das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen* (Eusebius Werke III/1), Leipzig 1904
- קלוס 1948
J.L. Kelso, *The Ceramic Vocabulary of the Old Testament* (BASOR Supplementary Studies nos. 5–6), New Haven 1948
- קרוס 1962
F.M. Cross, "Epigraphic Notes on Hebrew Documents of the Eighth–Sixth Centuries B.C.: II. The Murabba'at Papyrus and the Letter found Near Yabneh-Yam", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 165 (1962), pp. 34–46 (reprinted in F.M. Cross, *Leaves from an Epigrapher's Notebook: Collected Papers in Hebrew and West Semitic Palaeography and Epigraphy*, Winona Lake 2003, pp. 116–124)
- רייזנר, פישר ולאון 1924
G.A. Reisner, C.S. Fischer and D.G. Lyon, *Harvard Excavations at Samaria, 1908 – 1910: Vol. I. Text*, Cambridge, MA 1924
- שפייר תשנ"ב
י' שפייר, "מזרח השומרון בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך מטעם אוניברסיטת בראילן, רמת־גן תשנ"ב.
שפייר תשס"א
י' שפייר, "תפוצת גידול הגפן בארץ־ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית", על אתר 8 (תשס"א), עמ' 119–164.